

ԳՐԱԿԱՆ

ԵՂԻՇԷ ԶԱՐԵՆՑ - 100

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԱՊՐԱԾ ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՀԱՄԱԴՐՄԱՄԲ

(Գրիգոր Խլաթեցի - Եղիշե Զարենց)

*Իր մատենանի այս անէ՛լ Մագաղաթեայ
էջերից՝ Իր երկաթեայ անեղծ՝ իւրաքանչիւր
գրից՝ Զարհուրանգով իմանան՝ իբրեւ սերունդ
նորոգ՝ պատմութիւնը հնամեայ՝ «նախնաց
մերոց»:*

Եղիշե Զարենցի համեմատաբար փչյալտնի ստեղծագործութիւններից է 1937թ. գրուած եւ մեզ հասած տարբերակում «Երբ քարձրանում էր նա վեր» սկզբնատողը ունեցող պոեմը: Այս ստեղծագործութեան պահպանուած տարբերակը մեծ քանաստեղծի կեանքի վերջին տարիներին գրուած այն գործերից է, որոնց ձեռագրերը հրաշքով փրկուել եւ տպագրուել են 1938թ. լոյս տեսած «Անտիպ եւ չհաւաքուած երկեր» ակադեմիական հրատարակութեան մէջ: Հատորի ծանօթագրութիւններում նշուում է, որ ստեղծագործութեան «սիւժետային գիծը եւ մանաւանդ հերոսի եղբրական վախճանը քաւական հիմքեր են տալիս ենթադրելու, թէ Զարենցի այս ստեղծագործութիւնը կոչուած էր պատկերելու ... Գրիգոր Մերենց Խլաթեցու կեանքի վերջին օրերն ու նահատակութիւնը»:

Իր կեանքի պարտադրուած մայրամուտին գրելով այս պոեմը, մեծ քանաստեղծը զարմանալի մի ընդհանրութիւն է գտել իր եւ 1425թ. նահատակուած հոգեւորական մատենագրի միջեւ:

1936 Յուլիսի 9ին Թիֆլիսում, Բերիայի ձեռնով սպանուում է ՀԿ(Բ)Կ Կենտկոմի առաջին ֆարտուղար Աղասի Խանջեանը, որին այնուհետեւ յաջորդում են հայ մտաւորականների քանտարկութիւններն ու գնդակահարութիւնները: Լսելով Խանջեանի մահուան քօթը, Զարենցը գրում է. «Խանջեանը մեր վերջին հերոսն էր,

որին սպանեց Բերիան»: Այս շրջանում գրուած նրա մի քանի քանաստեղծութիւնները վերագրուած են «9 Յուլի 1936» Աղասի Խանջեանի մահուան օրը. եւ քանաստեղծի իսկ բնորոշմամբ «մի չոր քուական» կրող

*Վերնագրերն այդ անբառ, անանուն
Դարձան մահուան պէս ահեղ անհուն:*

Իսկ մի քանի օր անց գրուած «Սոնետ անկշռելի» քանաստեղծութեան համար քննարան է ընտրուում Վահան Տէրեանի «Մենա՛կ պիտի դու ընդունես Գողգոթան այս նոր» տողը: Եւ խաչելութեան այս հանապաքիին մամնաանարդար եւ վայրենի հալածանքներին ու մեղադրանքներին ենթարկուող Զարենցը ինքն իրեն հարցնում է.

*Իբրեւ Յիսուս ես դու
արդեօք լեռն քարձրանում,
Թէ՞ - աւազակ ես դու լոկ
մահապարտ ...*

Ահա այսպէս տանջող խոհերի, հոգեւոր դաժան ինքնաքննութեան, քայց եւ միաժամանակ ստեղծագործական անդուլ որոնումների ու նոր թեմաների յայտնագործման եւ գեղարուեստական մարմնաւորման մէջ Զարենցն ապրում է իր կեանքի վերջին ամիսները»: Եւ նրա համար անօրինակ մի յայտնութեան են վերածուում հայկական վկայաբանութիւնները: Այդ յայտնութեան գեղարուեստական խորացումն ու քարձրակէտն է դառնում «Եւ քարձրանում էր նա վեր» սկզբնատողով պոեմը, որի գրական նախատիպ է ընտրուում

Գրիգոր Խլաթեցուն, որովհետեւ միջնադարեան այս մեծ նահատակի կեանքը, գործունեությունը եւ գրական ժառանգությունը մի զարմանալի ընդհանրություն են գծում իր կեանքի այս վերջին շրջանի հետ:

Գրիգոր Խլաթեցին նախ ուսանել է Վասպուրականի Բզնունեաց գաւառի Արծկէ ֆաղափ մօտ գտնուող Ցիպնա վանքում, ապա աշակերտել Յովհան Որոտնեցուն, եղել հոգեւոր տարբեր կենտրոններում, վերստին վերադարձել Ցիպնա վանք, ղեկավարել տեղի դպրոցը, կրթել բազում աշակերտներ, թողել մատենագրական եւ ձեռագրական պատկանելի ժառանգություն: Այս վանքում էլ նահատակուել է մահմեդական յելուզակների ձեռքով՝ 1425թ.: Պոեմի պահպանուած հատուածները եւ գրութեան հետ կապուած չարենցեան գրառումները վկայում են, որ նա ֆաշաժանօթ է եղել Խլաթեցու «Յիշատակարան աղետից» չափածոյ ողբ-յիշատակարանին եւ Խլաթեցու նահատակութեանը նուիրուած վկայարանութիւնների: Վերջիններս Չարենցին գրաւել են կենսագրական, իսկ «Յիշատակարան աղետիցը» ժամանակաշրջանի հետ ունեցած ընդհանրություններով եւ երկուսի գեղարուեստական համադրմամբ ստեղծուած պոեմում նկատի է ունեցել նաեւ իր ժամանակաշրջանը եւ իրեն: «Յիշատակարան աղետիցում» միջնադարեան պատմական ողբերի ռոնով Խլաթեցին շարադրում է 1386-1422թթ. դէպքերն ու իրադարձութիւնները: Աղետները սկսում են թուագրուած առաջին իսկ տարուց, երբ տեղի է ունենում արեւի խաւարում, եւ անժամանակ վախճանում է Խլաթեցու ուսուցիչը՝ մեր եկեղեցու եռամեծար վարդապետ Յովհան Որոտնեցին:

Որեւէ տարեթիւ բուն հայկական թուականով նշանակելու համար նրանից պէտք է հանել 551: Իսկ 1937-ից եթէ

հանենք 551, ապա կը ստացուի 1386, մի թուական, որով սկսուեցին Խլաթեցու յիշատակած աղետները: Թուային զարմանալի այս զուգահեյությունը ցնցել է Չարենցին եւ նա կատարել է հետեւեալ գրառումը. $81937 - 1386 = 551$, $1386 + 551 = 1937$ թիվ»:

Այս նոյն 1386 թուականը յիշատակելիս Թովմա Մեծոփեցին էլ նախ շեշտում է հոգեւոր խաւարումը՝ Որոտնեցու մահը, ապա նոր՝ Արեգակինը: Չարենցի համար նման հոգեւոր խաւարումը՝ սկսուեց Խանջեանի սպանութեամբ եւ առաւել բարձրացաւ իր գրչընկերների բանտարկութիւններով: Խլաթեցու նահատակութեանը նուիրուած ողբում հոգեւոր նման խաւարում է անուանում Խլաթեցու սպանութիւնը:

Խաւարեցաւ լոյսն արփենի

Ջահրն շիջաւ Նոր Սիովնի:

Պոեմի զարգացման ընթացքը վկայում է, որ Չարենցը եւս այսպիսի մի խաւարում է համարում իր հերոսի մահը, որում յանձին Խլաթեցու, նկատի է ունեցել հենց իրեն, որի հաւաստումն են քաւականին թափանցիկ կերպով իրեն ակնարկող հետեւեալ տողերը.

Կարծես մեռեալ է անմահ

Նայիրական քով ...

Խլաթեցու վարժագիրը նրա նահատակութիւնը ոչ թէ կորուստ է համարում իր՝ Խլաթեցու, այլ նրա ժամանակակիցների համար. «Ոչ թէ հեռացաւ նա ի դառն ծովու աշխարհիս, այլ զի մեք հեռացաք ի նորա ֆաղք եւ վայելուչ տեսութեանցն», եւ թէ նրա նահատակութեամբ «խաւար տարածեցաւ ի վերայ Հայաստանեայց, զի սուգ անմխիթար մեզ պատահեաց»: Նոյն կերպ՝ միայնակ մնացած եւ ամէն բոլոր իր ետեւից եկողներին սպասող Չարենցն ակնկալուող իր մօտալուտ մահը հարազատ ժողովրդի համար էր կորուստ համարում, եւ այս միտքը ողբերգական մի ցայտունու-

թեամբ է արտայայտուել յատկապես «Իմ մահուան օրը կ'իջնի լուռքին» քանաստեղծութեան մէջ.

*Իմ մահուան օրը կ'իջնի լուռքին,
Ծանր կը նստի փաղափի վրայ,
Ինչպէս ամպ մթին կամ հին տրտմութիւն,*

Կամ լուր աղէտի թերթերում գրուած:

Թէ՛ այս եւ թէ՛ յաջորդ տողերում գերիշխում են մթի ու աղէտի հետ կապուած բառերը՝ լեզու-ոճական մի ընդհանրութիւն ուրուագծելով «Յիշատակարան աղէտից»ի հետ:

Խլաթեցին իմանալով, որ Արծկէ փաղափի վրայ համարձակուողների մի խումբ գաղտագողի գալիս է աւերելու նաեւ Ցիպնա վանքը, փրկուելու համար չի փախչում, այլ մնում եւ գիտակցաբար նահատակում է: Այսպէս եւ Չարենցը փրկուելու համար իր համոզմունքներից հրաժարուելու որեւէ փորձ չարեց եւ գիտակցաբար ընդառաջ գնաց մահուանը:

«Երբ քարձրանում էր նա վեր» պոեմում Խլաթեցու մասին եղած մատենագրական վկայութիւնները խտացրել եւ գեղարուեստական վերաիմաստաւորմամբ մեծ քանաստեղծը ներկայացրել է մէկ դրուագում լեռն ի վեր ելնելով՝ եկեղեցու բաց դռնից ներս է մտնում եւ այնտեղ իր կիսաւարտ մատեանի գրութիւնը շարունակում: Ծերունին (Խլաթեցին) հասնում է վանքի մօտ, դռան դիմաց կանգ առնում եւ պատրաստում ներս մտնելու մահուանն ընդառաջ գնալով.

Կանգնած մուտքից դեռ հեռու, -

Չկամելով կարծես

Դեռ հարազատ բիթերում

Տեսնել մահուան քերթեր, -

Չկամելով դեռ քանալ

Կարծես՝ երկար-երկար

Տարիներով երազեալ

Դուռ մի՛ նիգով երկաթ ...

Խլաթեցու վարժում ասում է, որ նա

ոչ միայն առափինի, ուսումնասէր եւ նգնակեաց կեանքով էր ապրում, այլեւ խմբագրելով եւ լրացնելով «Յայսմաւորքը» նոր նահատակների կենսագրութեամբ «ի վերայ այս ամենայնի առափնութեան՝ ցանկայր մարտիրոսութեան հասանել եւ վկայիցն պսակացն ժամանել»: Եւ պոեմում «Տարիներով երազեալ» խօսքերով Չարենցը ակնարկում է նահատակուելու նրա հենց այս ձգտումը, որը տարբերակներից մէկում առաւել յստակօրէն է արտայայտուած.

Չի կամենում դեռ քանալ

... Արքայութեան երկնային

Դուռն՝ անհասելի՝

Դուռն՝ ամենայն իր

Խոկմանց երազների ...

Խլաթեցին իր աղէտների յիշատակարանում ասպատակողների դաժանութիւնների տարբեր օրինակներ է բերում, որոնք հոգեւոր զարմանալի մի նոր վերաիմաստաւորման է ենթարկում Չարենցը: Այսպէս, Խլաթեցին գրում է, թէ կենդանի մարդկանց բռնելով

... հրով խորովէին

եւ ճենճերովքն ցնծային:

Այս տողերը անգոր տառապեալների կրած չարչարանքներից հոգեւոր ինքնագոհաբերումի աստիճանի է քարձրացնում քանաստեղծը.

Իր հաւատի ճենճով

Խնկելով զոհ յանցապարտ ...

Խլաթեցին ասում է, որ այս աղէտներից փրկուածները մարդկային-բարոյական տարբեր ձեւախեղումների ենթարկուեցին, նոյն կերպ է գրում նաեւ Չարենցը. ակնարկելով 1936-37թթ. բռնութիւնների ժամանակի բարոյական անկումը, մէկմէկու դաւելը եւ այլն:

Խլաթեցի.

Աւտարացան եւ յոռացան

Չհայրենիսն մոռացան,

Պղծեցան եւ գարշեցան

Աղտեղացան եւ զազրեցան ...

Զարեհնց.

Իրրեւ գազան ամեհի, -

Կերանք իրար միս, -

Կորցրինք դէմք մարդկային,

Հոգի ու մարմին ...

Յատկանշական է, որ Խլաթեցին աղետների յիշատակարանը գրել է նահատակութիւնից երկու տարի առաջ եւ այն աւարտել է Սուրբ Երրորդութեանն ուղղուած գոհաբանական մաղթանքով.

Որ ապրեցաք ի յայս վշտիս,

Զմեզ ոչ բողբալ ի նեղութիւն,

Այլ փոյթ եհան

Յանդորրութիւն ...

Իր մահից ոչ շատ առաջ հայ դպրութեան եւ մշակոյթի անանց ու անեղ- ծանելի լինելու նոյն լաւատեսութեամբ է նորօրեայ աղետների ճնշող տպաւորութեան ներքոյ այս պոեմը գրում Եղիշէ Զարեհնցը, գալիքի հանդէպ ունեցած հաւատը լաւագոյնս արտայայտելով Ա. Խանգեանի յիշատակին նուիրուած բանաստեղծութեան հետեւեալ տողերով.

Իմաստուն է միայն

Քառուղիներ հարթող

Վաղուայ յաջորդը քո այն երջանիկ.-

Որ պիտի գայ, գիտեմ - եւ անիւնի հետ քո

Մեր յաղթութեան լեզբնդը

Մահուան նաշից հանի ...

ՏԻԳՐԱՆ ԴԵԻՐԻԿԵԱՆ